

Jaroslava Pešková:

Problém přírody a příroda ve filozofii 19. století (1989)

Téma letošního symposia má z filozofického hlediska dva aspekty:

1) Je třeba se ptát, co míníme přírodou, jak se pojem přírody konstituoval, proměňoval, co rozumíme přírodou v teoretických úvahách dnes a co znamenal a obsahoval pojem přírody ve století devatenáctém.

2) Jak byla pojmána příroda v 19. století, jaké problémy byly spjaty s analýzou přírodního dějství, jaká témata filozofie 19. století formulovala a řešila?

Zůstaňme nejprve u konstituce pojmu. Na první pohled nás zarazí, že čtenář dnešních encyklopedických příruček získává představu, že jde o pseudoprobém. Příruční slovník naučný (Praha 1966) poněkud paradoxně uvádí, že příroda je veškerý hmotný svět, nacházející se v ustavičném pohybu. Součástí přírody je též člověk a lidská společnost, podléhající svým specifickým zákonům vývoje. V užším pojetí je příroda veškerá neživá i živá hmota naší planety v protikladu ke společenské a kulturní činnosti člověka. Filozofický slovník editorů Klause a Buhra (český překlad Praha 1985) podává následující vymezení: Příroda - věci a jevy, existující mimo vědomí a nezávisle na něm v celé rozmanitosti forem, na rozdíl od vědomí. V tomto smyslu je příroda podle názoru autorů identická s filozofickým pojmem hmoty.

Uvedli jsme tyto formulace proto, abychom ukázali, že naše současnost jaksi pozapomenula na problémy, které si kladla evropská společnost od samého vzniku evropského vědění (logu) a které vyvrcholily jak co do tázání, tak co do řešení právě v 19. století.

Uvedme pro srovnání formulaci českého filozofa 19. století I. J. Hanuše z roku 1843: „Svět jsou dějiny samy! ... Neboť úhrnem toho, co se událo, je přece svět sám. Zkoumáme-li přírodu pozorně, nenajdeme ani jediný moment, v němž bychom neobjevili něco proměnlivého: vše je podrobno změně a stálému střídání... Již staří Řekové a Římané zaznamenali tuto proměnlivost. Řekové označovali přírodu jako fysis, vznikající, Římané natura, povstávající a ve slovanském jazyce znamená příroda neboli přeroda to, co se stále proměňuje.“ A jinde: „Dostane-li se duši v přírodě objektivní existence, přestává tím být určitý přírodní objekt něčím čistě přírodním a stává se něčím dějinným neboli faktem (něčím, co se událo).“

Slovo „fysis“, „natura“ původně znamenalo skutečně vznikat, být zrozen nebo spíše základ vzniku a dramatu dění jsoucího. V tomto smyslu příroda, přirozenost je to, co je každému jsoucnu od samého vzniku a po celou dobu existence podstatné, bytostné jako základ. Tento základ lze chápat jako všeobjímající, ze kterého teprve vznikají další vrstvy reality, jak je tomu např. ve starší antické filozofii nebo ve spinozismu. V dalším vývoji dochází k prvnímu protikladu toho, co je „od přírody“ (fysei) a má počátek i dovršení v sobě, od toho, co je zprostředkováno činností člověka (techné - poesis). Ve středověku je příroda chápána jako „ars Divina“, stupňovitý výtvar transcendentního boha nebo jako jedna z vrstev, jeden ze světů stupňovitě rozvinutého jsoucna. V renesančním novoplatónismu je příroda nejméně osvětlenou složkou jsoucího. Někdy je chápána jako protiklad ducha a v hierarchii hodnot je degradována na nejnižší úroveň. Je pasívní „věcí“ k napodobení. Člověk je (podle Leonarda da Vinci) sice nejlepším výtvozem přírody; avšak umělec (malíř) s přírodou bojuje, soutěží, není jejím otrokem. Aktivní tvůrčí poměr k přírodě je zdrojem velikosti a síly lidského rozumu. Člověk je nejvyšším nástrojem přírody a jeho úkolem je nikoli přírodu napodobovat, ale tvořit a pokračovat v díle přírody. Protichůdnou interpretaci přírody poskytuje v téže době G. Bruno: „Příroda je aktivitou, jež ke své činnosti potřebuje materiál - hmotu. Díky „aktivnímu činiteli principu přírody“ se může beztvářý materiál - hmota přetvářet do různých forem.“

Novověká věda převzala z antiky ideu vědy jako vědy o obecném. Základní charakteristikou novověké vědy je její matematický charakter. (V tomto smyslu můžeme mluvit o renesančním pojetí přírody jako předmětu kvantifikovatelného bádání.) Zatímco v Řecku „mathéma“ znamená to, co je „naučitelné“ - (rostlinnost, zvířecost), co je tedy předpokladem chápání, vidění jednotlivých případů -, nejde v novověké přírodní vědě o využití znalostí předem známého rozvržení jsoucího k úplnému konečnému pochopení universa a jeho vyčerpání sumou empirických poznatků.

Principem obecná novověké přírodní vědy je sestup k předpokladům. Nejde tu o zobecnění „po věci“ - od jednotlivého k obecnému. Novověká věda chce metodicky ovládnout půdu zjevování. Galileo Galilei stejně jako Hobbes a Descartes vidí počátek filozofie přírody v privaci, resoluci a rekonstrukci. Privace je popření jsoucích tvarů přírody (i práva), z něhož je vyňato pouze tělesné individuum s obsahem svého vědomí. Příroda je tak získána negací, popřením jsoucí přírody, imaginární prostor negací jsoucího prostoru, právo negací jsoucího práva. Tento výsledek je pak základem konstrukce. Galileiho idea přírody je vytěžena takto aposteriorně z empiricky názorného světa, kde každé těleso má svou vlastní extensi, ale všechny extenze jsou pochopeny jako tvary jedné totální a nekonečné extenze světa. Tento svět má totální formu - idealizovanou a konstrukcí ovladatelnou. Podobně Descartova koncepce přírody jako rozprostraněné substance je získána stejným způsobem. Přibližně v téže době chápe Bacon přírodu jako jednotu kvalitativně rozmanitých elementů, které je možno poznat užitím správně všem společné induktivní metody. Vést rozum metodicky do premisy - to je základní předpoklad pravdivého poznání přírody, která je dána konkrétně ve své bohaté rozmanitosti.

Čím více se však vyvíjely „exaktní“ metody ve vědě, zejména přírodní, ale i ve zkoumání „přirozenosti“ člověka, vystupovala stále více zásadní otázka: kde jsou předpoklady řádu přístupnosti, naučitelnosti, který povstává ze zkušenosti privací a resolucí a jako exaktní se do ní zpět vrací? Filozofie 17. století se pokusila položit otázku, jak je řád zkušenosti přírody vůbec možný, kde jsou předpoklady řádu přístupnosti, naučitelnosti, jak je možné, že rozumu jsou přístupné předpoklady rozumu. Nelze přece mít zkušenost o předpokladech zkušenosti v empirickém smyslu. Odtud soustředění na hledání řádu racia. To bylo hlavním úsilím novověku. Hledal-li Descartes základ pravdivého poznání v nepochybném „já“, Bacon v „danosti“ vnější přírody a Locke v empiricky dané sensaci a reflexi, pokusil se Kant tematizovat předpoklady možné zkušenosti, zakoušení přírody. Tak vznikla zdánlivě absurdní formulace, že „my vlastně přírodě zákony předpisujeme“.

Jinými slovy: zákony přírody jsou společenskou záležitostí, jsou instrumentem člověka, pronikajícího do překračující ho sféry „o sobě“. Příroda je pak Kantem definována jako „jsoucno věci, pokud je určeno podle obecných zákonů“, jako vnitřní určení všech věcí, které mohou být předmětem naší zkušenosti. (Pokud právní vztahy mohou být určeny obecnými zákony, patří do této sféry.) Na druhé straně: příroda se děje podle zákonů, člověk se rozhoduje podle vědomí zákona. V tom je rozdíl mezi sférou přírody a sférou povinnosti. Kantova „věc o sobě“ není proto totožná s přírodou, navíc nepoznatelnou. „Věc o sobě“ je způsob danosti přírody i povinnosti pro člověka a lidské mravní rozhodování je výrazem lidské schopnosti (zatím blíže neanalyzované) překročit dané. To bude tématem Fichta a Hegela.

Vraťme se však ještě na chvíli před Kanta. Galileiho metoda privace, resoluce a rekonstrukce, již bylo dosaženo konstrukcí ovladatelného obecného základu veškeré přírody (včetně lidské - viz přirozené právo), vedla ve filozofii k rozpadu sféry přírody jako objektu a vědomí o přírodě-subjektu. Typický je pro to Descartův dualismus. Reakcí na tento rozpad bylo úsilí o sjednocení.

Tak se objevuje v 17. století pojetí přírody jako univerzálního celku, který již není prostě samozřejmě dán jako u Bacona. Jde především o Spinozův panteismus. Příroda - tak jako na

počátku renesance - je chápána jako tvořící (nejen se pohybující) - „natura naturans“ - v jednotě se všemi stvořenými jsoucný - „natura naturata“. Tak byl člověk jako modus přírody zahrnut do její jednoty. Ozvukem je později Goethův výrok „Natur ist alles“.

Ještě poznámku ke století osmnáctému. Nebudeme podrobně sledovat mechanicko-materialistický obraz přírody, jak ho podává např. Holbachův Systém přírody. Všimněme si jen okolnosti, že renesanční metoda privace (sterese) se uplatňuje i v Rousseauově pojetí přírody a přirozenosti. Voltairův vtip na Rousseauovu adresu, že chce, aby se lidstvo vrátilo na stromy, je věcně neopodstatněný. Rousseau vlastně provádí metodickou privaci stávajících vlastností člověka civilizovaného, aby tak dospěl k člověku „přirozenému“, k přirozenosti lidské jako základu, který by bylo možno vystavit prostému proudu podnětů, vycházejících z nezkažené přírody, a tak člověka „přirozeně“ formovat až do jeho zralosti.

Německá klasická filozofie po Kantovi přichází v pojetí přírody s několika novými náměty, náměty často protichůdnými, které ovlivnily pojetí přírody prakticky v celém 19. a 20. století. Všimněme si alespoň dvou autorů, Fichta a Hegela, kteří výrazně ovlivnili pojetí vztahu člověka a přírody a problému geneze vědomí jako společenského vědomí. Neméně významné autory - Schellinga, Feuerbacha anebo v jiných souvislostech Herdera musíme ponechat pro nedostatek místa stranou.

Fichtovo stanovisko můžeme vyjádřit ve třech rovinách: Fichte promýšlí nově Kantovo téma zkušenosti a odmítá hypotézu „věci o sobě“ jako zdroje afekce smyslovosti. Vychází od produktivního „Já“, které volí z nekonečných možností reálný předmět poznání, tím se omezuje v „já empirické“, ale zároveň tak zakládá předpoklad sebeuplatnění v jiném cestou lidské práce.

Základem a předpokladem rozvinuté společnosti je autonomní jedinec, který se obrací proti vnějším okolnostem, aby je „činem“ překonal. Myšlenka člověka jako „pána a vládce přírody“, formulovaná v 17. století, je transformována v koncepci autonomního praktického jednání, které vede k překonání přírody lidskou kulturou.

A konečně, člověk je povinen zpředměnit v přírodních objektech podstatu bytosti, která v autonomním praktickém činu realizuje obecně lidskou nadvládu nad přírodou.

Hegel na rozdíl od Fichta koncipuje - ve snaze překonat dualismus bytí a vědomí - myšlenku absolutní ideje, univerzální jednoty, subjektu-objektu, který se vyvíjí a svůj vývoj reflektuje až po filozofickou reflexi prostřednictvím pojmu.

Příroda je tak formou, stadiem, jímž prochází vědomí samo k sobě. Příroda je jinobytím ducha (je „jiná“). Nevyvíjí se - vyvíjí se „pojem“. Nevyvinul se např. princip pohybu nebeských těles, ale proměnil se „pojem“ tohoto pohybu, pochopení principu, ačkoliv princip sám (logický pojem) se v přírodní realitě vždy znovu prosazuje stejně. Pojem přírody se obohacuje v lidském poznání, v němž „řád“ přichází k sebeuvědomění.

Příroda je jinobytím ducha, které duchu umožňuje, aby se explikoval v jiném tak, aby sebe nahlédl a mohl se reflektovat ve svém bytostném určení.

Nemůžeme se dále zabývat pojetím přírody v německé klasické filozofii, protože by to přesáhlo přípustný rozsah referátu. Zastavme se proto až u Karla Marxe. V Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844 říká: „Dělník nemůže nic bez přírody, bez smyslového vnějšího světa. Příroda je látka, na níž se jeho práce uskutečňuje, v níž je činná, z níž a jejímž prostřednictvím produkuje.“ V „Grundrisse“ (rukopisech ke Kapitálu) si všimá o čtvrt století později podobného problému: „Příroda nestaví stroje, lokomotivy, železnice, elektrické telegrafy, samočinné spřádací stroje atd. Ty jsou produktem lidského úsilí; přírodní materiál, proměněný v orgány lidské vůle (vládnoucí) nad přírodou, čili orgány jejího činného uplatňování v přírodě.“

Uvedené náměty jsou pak Marxem systematicky zpracovány zejména v páté kapitole prvního svazku Kapitálu, v níž je analyzován pracovní proces. Marx zjišťuje, že v pracovním procesu člověk stojí proti přírodě sám jako přírodní síla (působí na své okolí pomocí svých paží,

nohou, hlavy a ruky). Zároveň se však v tomto procesu rozvíjí i vlastní lidská přirozenost - rozvíjí se schopnost podřídit hru přírodních sil vlastnímu záměru -, a tak se mění působení přírodní síly v záměrnou činnost zprostředkovanou vědomím.

Neméně důležité je i Marxovo pojetí dějin jako „přírodně historického procesu“. V čem je tento proces přírodní a v čem je jeho historický charakter? Příroda „se děje“, ale lidská bytost jako specifická přírodní skutečnost se vyznačuje tím, že je schopna vracet se k minulým předpokladům své činnosti v individuálním i společenském smyslu, hodnotit nerealizované i nerealizovatelné možnosti a na základě toho formovat nové projevy a cíle. „Má vztah“ k tomu, co se událo, není jen „ve vztazích“, tzn. dovede vědomí minulého dění a jeho předpokladů využít pro perspektivační aktivitu.

Na závěr tohoto stručného náznaku geneze problému zmíníme se ještě alespoň o jedné nemarxistické filozofické tradici, která v návaznosti na Kanta učinila vztah přírody a kultury výslovně tématem a formulovala koncepci protikladu přírodovědné a historické metody. Jde o novokantovskou školu „bádenskou“, jmenovitě o H. Rickerta a jeho dílo Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, které patří už přelomu století. Příroda mu znamená to, co probíhá samo od sebe bez zásahů člověka, kultura zahrnuje duchovní bytí ve smyslu kulturně historického procesu. (Psychologie je naopak pokládána za přírodovědní disciplínu.) Rickert pokládá za svůj úkol vyvinout materiální (obsahový - J. P.) protiklad přírody a kultury a formální protiklad přírodovědné a historické metody. Na základě toho rozlišuje vědy nomothetické - zákony kladoucí a idiografické - popisující jednotlivé zvláštní události a jevy. Že tyto hranice mohou být velmi relativní, toho je si autor vědom a v uvedeném díle říká: „Skutečnost se stává přírodou, uvažujeme-li ji s ohledem s obecné, stává se dějinami, uvažujeme-li ji s ohledem na zvláštní.“ Pojem přírody je tedy spjat s obecností a nutností, pojem dějin vyjadřuje neopakovatelnost jedinečného.

V našem výkladu jsme se mohli jen stručně dotknout jednotlivých typů přístupu k přírodní skutečnosti a jednotlivých pokusů o vymezení pojmu „příroda“ v teoretické reflexi. Na závěr se pokusíme ještě připomenout okruhy problémů, s nimiž se v souvislosti s tematizací přírody v 19. století setkáváme. Jde především o tyto souvislosti: příroda a práce, příroda a vědomí, příroda a pospolitosť, příroda a kultura, příroda a věda, příroda a dějiny a konečně příroda a smysl života.

Příroda a práce jsou předpokladem vzniku specificky společenské skutečnosti nástroje jako jednoty přírody a objektivovaného záměru lidského tvora.

Příroda ve vztahu k vědomí vystupuje jako půda pro realizaci ducha nebo jako způsob bytí jsoucího. Vědomí tu vystupuje jako historický stupeň ve vývoji přírody, jako to, co se v přírodě zpředměťuje a přírodu humanizuje (tzv. druhá příroda) nebo jako vědomé bytí.

Příroda a pospolitosť spoluvytvářejí podmínky existence lidského tvora jakožto lidského.

Protiklad přírody a kultury implikuje rozlišení přírodní a společensko-historické skutečnosti a vymezení metodologického přístupu k oběma stránkách reality.

Z mnoha aspektů vztahu přírody a vědy všimněme si alespoň jediného: je-li příroda předmětem vědeckého poznání, je-li možno formulovat obecné a nutné zákony působící v přírodě, co je základem této obecnosti? V čem je přirozenost druhových podstat? Tuto problematiku otevírá pozitivismus a herbartismus a její řešení není dosud vyčerpáno.

Vztah přírody a dějin bývá chápán buď jako protiklad (viz výše herbartovci), nebo se mluví u Marxe o dějinách jako „přírodně historickém procesu“, což je myšlenka vždy znovu nalézané jednoty člověka a přírody.

V posledním bodě se znovu otevírá téma lidské přirozenosti, návratu k přírodě, sjednocení člověka s přírodou.

Závěr: V předvědeckém pojetí je příroda Zemí, která člověka nosí, ale je zároveň i jeho protikladem. V průběhu dějinného vývoje se člověk pokoušel zmocnit se přírody, stát se jejím pánem a vládcem. Kantův „kopernikánský obrat“ znamenal soustředění na konstituci lidského

zakoušení přírody. Tento „obrat“ zprostředkoval návrat člověka k přírodě, v němž člověk má možnost využít celých minulých dějin lidstva a jeho vědění. Návrat k přírodě je tak návratem ke kořenům a zakotvení lidské bytosti.

Cílem současného lidstva by mělo být znovudosažení jednoty s přírodou, neboť na něm záleží zachování existence přírody i lidstva.